

TÜRKİYE'DE SİVİL ALANIN DARLIĞININ TARİHSEL NEDENLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ayhan BİBER*

Öz:

Siyasal partilerin büyük çoğunluğunun çoklu çıkarları savunur duruma geldiği siyasal sistemlerde farklı kimliklere, farklı çıkar gruplarına ilişkin toplumsal talepler, beklentiler yönetsel politikalara çok fazla yansımaz. Böyle sistemlerde, bir siyasal katılım davranışı olarak seçimlerde oy kullanmak, kendi başına fazla bir değer ifade etmez ve bir siyasal temsil krizi kaçınılmaz olur. 12 Eylül Askeri Darbesi'nin ardından Türkiye'de yaşanan böyle bir siyasal temsil krizi, sivil toplum tartışmalarını gündeme getirmiş, siyasal katılım açısından sivil toplum örgütlerinin önemli roller üstlenebileceği öne sürülmüştür. Ancak, geçen süre içerisinde sivil toplum örgütlerinin faaliyet göstereceği alanın son derece dar bir alan olduğu, yapılan birçok yasal düzenlemeye rağmen bu alanın gelişemediği, kendisini siyasi toplumun etkisinden, baskısından kurtaramadığı gözlenmiştir. Araştırıldığında, bu durumun Osmanlı'nın toplumsal ve iktisadi yapısına dayanan, uzun bir tarihsel geçmişi olduğu görülür. Weber'in tanımladığı anlamda patrimonyal bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu, sahip olduğu güçlü merkezi otoriteyi sınırlandıracak, sorgulayacak hiçbir oluşuma izin vermemiştir. Bunun yanı sıra, Osmanlı'nın iktisadi yapısı, sermaye birikimine ve buna bağlı olarak sivil bir alanı oluşturup, geliştirecek bir burjuva sınıfının varlığına olanak tanımamıştır. Toplumsal yaşamın her alanını kuşatan, belirlemeye çalışan bu bürokratik yönetim anlayışı, cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüş, sivil alanın gelişimine katkı sağlayacak her türlü oluşum, faaliyet devlet için tehdit olarak algılanmıştır. Bu tespitlerden yola çıkılarak tasarlanan çalışmamızda, sivil topluma ilişkin genel bir kuramsal çerçeve çizilmiş ve bu çerçeve içerisinde Osmanlıdan günümüze kadar geçen süre içerisinde sivil alanın yeterince genişleyemeyişinin siyasal, sosyal, ekonomik nedenleri Batı ile karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, abiber@gazi.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Sivil Alan, Sivil Toplum Örgütleri, Siyasi Alan, Patrimonyal Devlet.

**A STUDY ON THE HISTORICAL REASONS
FOR THE RESTRICTEDNESS OF THE CIVIL FIELD IN TURKEY**

Abstract:

In political systems where a vast majority of political parties happen to advocate multi interests, social demands and expectations related to various identities and interest groups cannot reflect much to administrative policies. In such systems, voting in elections as political participation behavior does not amount to much by itself, and a political representation crisis becomes inevitable. Such a political representation crisis following the September 12 coup d'eta in Turkey, has brought forward civil society discussions, maintaining the vital role of civil society organisations in terms of political participation. Yet, during the same period, it has been observed that civil society organisations acted in a fairly restricted area, which did not improve despite the codification; nor did it detach itself from the impact and pressure of civil society. If researched, it is seen that such phenomenon has its roots in the social and economic structure of the Ottomans along with a long historical past. As defined by Weber, the Ottomans as a patrimonial state, never allowed any formation which would restrict or question the central authority it had.

As in other Islamic societies in the Ottoman Administration also integrates the concepts of religion and state. Of key institutions, laws have created the foundation of Islamic law, religion, social order has gone way over the legal. With this organic link between religion and state religion, the important criteria for qualifications and moved to the state, it has formed. However, when we look at Ottoman power in the discourses and practices, largely focused on the Islamic aspects of equality and justice be seen and that are used. The main ideal of the state is justice. Getting the class, thus causing injustice to property, taken from the understanding of Islam has been solved. "Property belongs to Allah." This approach has the property in the Ottoman Empire, to obtain possession in this world, a mentality which is not approved, shows that such efforts were not welcomed. According to Islam, the state tries to provide justice, economic or political power of individuals not permitted to obtain, so you may disrupt the social order and structure formation were prevented. In this block, the land of the Ottoman era, the most important production tool in the regulation of property has a dominant role. Soil collected from a number of the person in front of the

property, subject to centralized management weaknesses that could, might turn away from work The conditions of existence of large powers have been completely eliminated.

Land ownership patterns change began 1550’li from the year of economic strictures Anatolia surrounding large unemployed army that has emerged over the years will continue and the country looting rather than turn people haze will Celali Rebellions broke out. Thus, the Empire has begun into settled a vicious cycle and backwardness. All these ups and downs are experienced, do not create a social structure within the bourgeois class, which provides mediation between individuals and the government are specific to non-governmental organization did not occur naturally in some institutions. In this role, they are trying to undertake a degree of order and the guilds.

Encompassing every aspect of social life, trying to determine the bureaucratic management approach, also survived the republic era, all civil process that will contribute to the development of the area, activities were perceived as threats to state.

September 12, 1980 military coup that occurred in the state’s role in society has increased even more, and consequently, the people, political participation, political representation, were squeezed into a narrow range in terms of organization. How to expand this narrow area of discussion related to "civil society" has brought the concept. In the context of this discussion, the role of government in society and this role has drawn attention to the weight of the need to limit the strengthening of civil society have been suggested.

Keywords: Civil Field, Civil Society Organisations, Political Field
Patrimonial State

GİRİŞ

İktisadi, sosyal ya da siyasal açılardan bir bunalım yaşayan toplumlar, kendilerini esenliğe taşıyacak bir lidere, bir ideolojiye, siyasal bir partiye tutdukları şekilde bazı kavramlara da tutunur, o kavramlara olağanüstü anlamlar yükleyerek, her türlü sorunu onun varlığıyla veya yokluğuyla açıklamaya çalışırlar. Türkiye ölçeğinde düşünüldüğünde, sivil toplumun böyle bir kavram olduğu görülür. Kavram, siyasal açıdan hapsedildiği dar alanın dışına çıkmaya, yönetsel politikaların oluşturulduğu karar mekanizmalarına yeni katılım kanalları yaratmaya çalışan 80’li yılların başındaki Türkiye’nin gündeminde önemli bir yer edinmiş, yapılan siyasal analizlerin, akademik çalışmaların, gündelik tartışmaların **Sine Qua Non**’u, yani olmazsa olmazı olmuştur. Ancak, geçen süre içerisinde kavramın yeterince işlevsel olamadığı, kavram odaklı

üretilen teorilerin siyasal realiteyle tam olarak örtüşmediği; ülkenin, içerisinde sivil toplumun unsurlarının oluşup, gelişeceği geniş bir sivil alanı var edebilme kapasitesinden uzak olduğu anlaşılmıştır.

Sivil toplum kavramının Türkiye'nin gündemine girdiği 80'li yılların başından günümüze kadar geçen sürede iç ve dış dinamiklerin etkisiyle siyasal, ekonomik, sosyal ve yasal düzenlemeler açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelere rağmen Türkiye'de henüz sivil toplumun unsurlarını barındıran yeterince geniş bir sivil alanın varlığından söz etmenin mümkün olmadığı, siyasal parti liderlerinin, bürokrasinin, kanaat önderlerinin zihniyet dünyasının yeterince sivilleşmediği, patrimonial¹ yönetim anlayışının toplumun genlerine sanıldığından daha fazla nüfuz ettiği, toplumsal yapıları, kurumları ve süreçleri derinden etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Tüm bu tespitlerden hareketle tasarlanan çalışmada temel olarak, bu derin etkiyi yaratan iktisadi, sosyal, siyasal, dinsel dinamiklerin tarihsel köklerini, nedenlerini belirlemek ve tartışmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, sivil topluma ilişkin kavramsal ve olgusal genel bir çerçeve çizilerek bu çerçeve içerisinde, batıda sivil toplumu ve dernek, vakıf, sendika gibi onun temel unsurlarını var eden, işlevsel kılan gelişmelerin neler olduğu, bu gelişmelerin Osmanlı'nın kuruluş aşamasından yıkılışına kadar ne şekilde tezahür ettiği veya hangi nedenlerden dolayı edemediği ve tüm bunların Cumhuriyet Dönemi'ne ne şekilde yansıdığı Batı ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İnceleme, sorunların boyut ve niteliğini belirlemeye çalışması yönüyle tanımlayıcı, belirlenen bu sorunları var eden olgu ve dinamikleri araştırması yönüyle ise çözümleyicidir.

D) SİVİL TOPLUMA İLİŞKİN GENEL BİR ÇERÇEVE

Aristoteles, hukuki olarak belirlenmiş bir yönetim sistemi içinde, eşit ve özgür vatandaşların oluşturduğu siyasi toplumu **Politike Koinonia** (2000: 7-29) şeklinde kavramsallaştırmıştır. Bu kavram daha sonra Latinceye **Civilis Societas** şeklinde aktarılmış, Latince'den İngilizce'ye 1400'lü yıllarda **Civil Society** (Sivil Toplum) şeklinde çevrilerek günümüze kadar gelmiştir.

Aristoteles tarafından yapılan bu kavramsallaştırmadan da anlaşılacağı gibi siyasi toplum ve sivil toplum aynı anlama gelmektedir. Farklı bir ifadeyle, özdeşler. Bu özdeşliğin, Hobbes, Locke ve Rousseau gibi devlet - toplum ilişkisini "Toplumsal Sözleşme" yaklaşımıyla açıklamaya çalışan Ortaçağ düşünürlerince de benimsendiği görülür. "Toplumsal Sözleşme" düşüncesi, Batı Aydınlanma Çağı'na kadar kavram ve kuramlara yön veren egemen düşünce özelliğini korumuştur. Devletin, yani siyasi toplumun sivil toplumla özdeş olduğu tezi Hobbes'un (1992: 93-96) ifadelerinde açıkça görülmektedir. Ona göre, sivil topluma girebilmek, medenileşmek, uygarlık yaratabilmek için toplumların doğal hallerini terk etmeleri gerekir. Bu gereklilik doğal halin koşullarından kaynaklanmaktadır. Doğa insanları eşit şekilde yaratmıştır. İnsanlar

arasındaki güvensizliğin temel nedeni tam olarak bu eşitlik durumudur. Eşit koşullar içerisinde rekabet etmeye çalışan insanlar birbirlerini yok etmeye ya da tahakküm altına almaya çalışacaklardır. Dolayısıyla savaş hali kaçınılmaz olacaktır. Bu durumdan kurtulmanın tek yolu insanları kontrol altında tutacak bir gücün varlığıdır. Bu gücü oluşturmak için insanların tüm güçlerini tek bir insana ya da heyete devretmeleri gerekmektedir. Hobbes’un **Leviathan**² olarak adlandırdığı bu güç sayesinde huzursuzluk, ölüm korkusu ortadan kalkacak, insanlar kültür ve medeniyet yaratıp, medeni (sivil) topluma geçebileceklerdir.

Devlet ve sivil toplumun özdeş olarak kabul edilmesi Hegel’e kadar sürmüştür. Devlet-sivil toplum ilişkisine yönelik geniş kapsamlı araştırmalar yapan Hegel (2005), “**Grundlinien der Philosophie des Rechts**” (Hukuk Felsefesinin Temel Prensipleri) adlı eserinde devlet ve sivil toplum ilişkisini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Toplumsal sözleşmeci düşünürlerce eş anlamlı olarak kullanılan devlet ve sivil toplum kavramlarını birbirinden ayırmış, sivil toplumu, aile ile devletin siyasi ilişkileri arasında yer alan ara bir kurum olarak tanımlamıştır.

Sivil toplumu ifade etmek için **Bürgerliche Gesellschaft** (Burjuva Toplumu) kavramını kullanan Hegel, sivil toplumu modern dünyanın bir başarısı olarak kabul eder. Hegel’e göre sivil toplum, özel kişilerden, gruplardan, sınıflardan ve çalışmalarını uygar hukuk tarafından düzenlenmekle birlikte devlete doğrudan bağlı olmayan kurumlardan oluşan bir mozaiktir. Bu niteliğiyle sivil toplum, önceden verili ve değişmez bir yaşam kaynağı değil, zaman ve mekanın dışında, uzun ve karmaşık bir tarihsel dönüşüm sürecinin ürünüdür (Keane, 1994: 76).

Devlet-sivil toplum ilişkisi Hegel’de hem bir karşıtlık, hem de karşılıklı bağımlılık ilişkisidir. Sivil toplum siyasal olarak düzenlenmedikçe sivil özelliğini kaybetmeye mahkumdur. Ahlaki bir anlam kazanmak için devlete gereksinim duymaktadır. Devlet de temsil ettiği ahlaki amaçları gerçekleştirme sürecinde, gerekli olan araçlar için sivil toplumdaki yararlanmaktadır. Ancak bu karşılıklı bağımlılık ilişkisine rağmen, devlet ve sivil toplum ayrı diyalektik düzeylerde bulunmaktadır. Devlet araç değil amaçtır ve gerçek manevi ögeyi temsil etmektedir (Sabine, 2000: 59).

Hegel’in her şeyi kuşatan yarı tanrısal bir güç olarak devleti öne çıkaran yaklaşımı Marx tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Hegel’in tersine Marx, sivil toplumu siyasal hayatı belirleyen bir alan olarak tanımlayarak (Çaha, 2000: 37), Hegel’in devlet-sivil toplum ilişkisini ters çevirmiştir. Marx’ın teorisinde sivil toplum, devlet tarafından belirlenen ve düzenlenen bir alan olmaktan çıkmış, tersine devletin sivil topluma bağlı olduğu ve onun tarafından belirlendiği kabul edilmiştir (Erdoğan, 1998: 221). Marx’ın sivil topluma ilişkin açıklamaları, kullandığı altyapı-üstyapı şemasıyla paralellik göstermektedir. Devlet siyasal düzenin (üstyapının) bir kurumu iken, sivil toplum, üretim ilişkilerinin (altyapının) bir kurumudur. Dolayısıyla belirleyici olan sivil toplumdur. Çünkü bir altyapı kurumudur. Marksist Teori’de üretim ilişkilerinin şekillendirdiği iktisadi yapı, altyapıyı oluşturmaktadır. Bu altyapı,

toplumun hukuki ve siyasi kurumlarından oluşan üstyapıyı belirlemektedir. Yani üretim ilişkilerinin değişimine koşut olarak tüm üstyapı kurumları da değişecektir (Marx, 1976: 23). Bu bağlamda “siyasi olaylara, hukuki değişimlere ve kültürel değişimlere ilişkin açıklamanın sivil toplumun yapısındaki gelişmelerde aranması gerekmektedir” (Cevizci, 1999: 777).

Aydınlanma döneminin popüler konusu olan sivil toplum tartışmaları, Sanayi Devrimi’yle birlikte ortaya çıkan yeni toplum düzeninde sınıflar arası mesafelerin açılması, 1848’de “Komünist Manifesto”nun yayınlanması sonucu farklı boyutlara kaymış, yeni paradigmlar ve çözümleme biçimlerinin egemen olduğu bir süreç ortaya çıkmıştır (Şaylan, 1998: 50). Bu süreçle birlikte, özellikle sol çevreler tarafından değinilmeyen, küllenmeye bırakılan sivil toplum tartışmaları, İtalyan düşünür Gramsci’yle birlikte tekrar gündeme gelmiştir.

Marksist Teori’nin izleyicilerinden olan ve bu kurama önemli katkılar yapmış olan Gramsci, sivil toplum tartışmalarına yeni bir boyut getirmiştir (Hall vd., 1985: 5). Tüm Marksist Kuram göz önüne alındığında, Gramsci’nin düşüncelerinin derin bir yenilik getirdiği ve genel olarak bilinenin aksine Gramsci’nin sivil toplum tezine Marx’ın sivil toplum anlayışının değil, Hegel’in anlayışının temel oluşturduğu görülmektedir (Bobbio ve Texier, 1982: 20). Gramsci, sivil toplum tezini oluştururken Hegel’den esinlenmekte ve sivil toplumu altyapısal değil, üstyapısal momente ait olarak görmektedir. Gramsci’ye göre sivil toplum, ekonomik yapı ile devletin arasında yer alır ve genelde özel çıkarların alanıdır.

Gramsci, hakim sınıfların diğer sınıflara sadece kararname çıkararak, yasal düzenlemeler yaparak değil, aynı zamanda sivil toplumdaki ahlaki değerlerin ve geleneklerin yardımıyla da üretim süreçlerinin gereklerine boyun eğdireceğini söylemektedir. Bu nedenle sivil toplum, sınıfların iktidar için mücadele ettiği bir savaş alanıdır. “Hegemonya burada uygulanmakta ve altyapı ile üstyapı arasındaki ilişkilerin koşulları, mücadele yoluyla burada ortaya konmaktadır” (Hall vd., 1985: 9). Gramsci’ye göre “hegemonya”, hakim sınıfın ideolojisinin toplumsal katta kabul görmesi ve yeniden üretilmesiyle ilişkili bir kavramdır. Gramsci’nin sivil toplumla ilgili yaptığı uzun analizlerden sonra vardığı sonuç; sivil toplumun hegemonyanın işlevini yerine getirdiği alan olduğudur. “Hegemonya” zorlayıcı olmayan iktidar şeklidir. İktidarı elinde bulunduran sınıf, Gramsci’nin “kültür” adı altında tanımladığı “sivil toplum” alanını da ele geçirmiş olur (Yaşın, 1998: 61).

Demokratik toplumların çok önemli bir parçası olarak kabul edilen sivil toplum düşüncesi, 20. yüzyıldaki faşist ve komünist diktatörlük deneyimlerinin sonucu olarak daha fazla önem kazanmıştır. Her iki düşünce de tüm sosyal ve ekonomik kurumları devlet şemsiyesinin ve denetiminin içine almak istemiştir. Buna karşılık sivil toplum, devletin tüm etkinlikleri kontrol etmesini engelleyebilmek için onun erişim alanını daraltmaya çalışmakta; böylece bireylere, kendi sorunlarını çözebilmeleri için

örgütlenme ve yönetsel politikalara etki edebilme olanağı sağlamaktadır (Beetham ve Boyle, 1998: 119).

Sivil toplum, devletin müdahale alanlarının dışında kalan ekonomik ve sosyal alanı tanımlamak için gereksinim duyulmuş bir kavramdır. Bu alan, kendi kendini düzenleyen, kendi ilke ve kurallarına göre işleyen özerk bir alandır. Kavram, daha ötede birey-devlet ilişkilerinde hangisinin önde olduğuyla ilgilenmekte, “en geniş anlamıyla da, toplumun devlet kurumları dışında kendi kendini yönlendirmesini içermekte ve demokratik bir anlam taşımaktadır” (Yılmaz, 2001: 328).

İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı Avrupa’da gelişen refah ortamı, farklı söylem ve arayışları köriklemiş sonuçta çevre, kadın hakları, alternatif yaşam, dini ve kültürel haklar etrafında arayışlara yönelen farklı kimlikte küçük gruplar oluşmuştur. Daha önceleri özel alanda sınırlı kalan kimlikler kamusal alana çıkmış, bir kimlik patlaması yaşanmıştır. “Geleneksel olarak temsili demokrasi içinde bireysel katılım ve birey eksenli hak tanımlarıyla sınırlı demokratik süreçler, aktif katılımcı bir yönetime doğru zorlanmaya başlanmıştır” (Çaha, 2000: 75-76). Sivil toplum örgütleri bu zorlamayı sağlama işlevini üstlenmişlerdir. Çünkü gelinen noktada homojenleşen ve devletin bir organı gibi çalışan siyasi partiler, beklentilere yanıt verebilecek niteliklerini kaybetmişlerdir.

Hannah Arendt, Jürgen Habermas gibi çağdaş siyaset sosyologları, temsili demokrasilerde halkın düşüncelerini karar mekanizmalarına aktaran kanalların tıkanıp ileri sürmekte olduklarını ileri sürmektedirler. Habermas (1984: 50), çoğulcu bir nitelik kazanan toplumlarda, partilerin de artık eskinin sınıf partileri olmaktan çıktıklarını, çoklu çıkarları temsil eder hale geldiklerini, giderek devletin bir organı haline dönüşüp bireyden uzaklaşmakta olduklarını söylemektedir. Habermas’a (1984: 51-52) göre, bu dönüşüm nedeniyle bireylerin beklentileri politik kararları etkilememektedir. Parlamento, halkın kararlarının yankı bulduğu yer değil, parti görevlilerinin önceden alınmış kararları tutanaklara geçirmek için buldukları bir mekân haline gelmiştir. Parlamento karşısında bağımsızlaşan partiler, aynı zamanda seçmen karşısında da bağımsızlaşmıştır. Dolayısıyla kitle partileri artık halkın iradesini temsil eden aygıtlar olmaktan çıkmış, çeşitli tekniklerle halkın iradesini biçimlendiren aygıtlara dönüşmüşlerdir. “Halkın kararları” daha çok partilerce alınan kararlara verilen yankılar şekline dönüşmüştür. Bu dönüşüme neden olan, siyasi partilerin işletme modeline göre örgütlenmeleri ve merkezdeki siyaseti meslek edinmiş memurlarca yönetilmeleridir. Bu süreçte partilerin yerel komiteleri esas işlevini yitirmiş, kitlelerin oy vermelerini sağlamak için onları partiye entegre etmeye çalışmaya başlamışlardır. Yerel temsilcilerin hesap vermek için yapmak zorunda kaldıkları toplantılar, sistemli propaganda çalışmalarıyla talep edilmez olmuştur. Siyasal katılım davranışı olarak, seçimlerde oy kullanmanın kendi başına bir değer olma vasfını yitirdiğini ifade eden Habermas (1984: 68), gelinen noktada sivil toplum örgütlerinin önemli işlevler üstlenebileceğini öne sürmektedir.

II) TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUM: KARŞILAŞTIRMALI TARİHSEL PERSPEKTİF

Sivil topluma ilişkin tartışmalara Türkiye açısından bakıldığında, Habermas'ın tespitlerinin büyük oranda geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar birebir örtüşmese, farklı tarihsel nedenlerden kaynaklanıyor olsa da, sivil toplum tartışmalarını gündeme taşıyan, sivil toplum örgütlerine umut bağlanmasını sağlayan Türkiye'deki sorunların, demokratik haklar açısından belli bir mesafe kat etmiş ya da en azından etmeye çalışan diğer ülkelerdeki sorunlarla genel çerçevede benzerlik taşıdığı görülmektedir. Araştırıldığında, sorunun özünde, tıkanan siyasal katılım kanallarının nasıl açılacağıyla, demokratik kazanımların nasıl derinleşip kök salacağıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, benzer sorunlara yönelik geliştirilen benzer söylemler, politikalar, çözüm önerileri, sahip olunan farklı siyasal, sosyal ve iktisadi tarihsel miras nedeniyle benzer sonuçlar vermemektedir.

12 Eylül Askeri Müdahalesi ile devletin toplum hayatında oynadığı rol daha da artmış ve buna bağlı olarak insanlar, siyasal katılım, siyasal temsil, örgütlenme açısından dar bir alana sıkışmışlardır. Sivil toplum, bu dar alanın nasıl genişleyeceği ile ilgili tartışmaların gündeme getirdiği bir kavramdır. Bu tartışmalar kapsamında, devletin toplum hayatında oynadığı rolün ağırlığına dikkat çekilmiş ve bu rolün sınırlandırılabilmesi için sivil toplumun güçlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Askeri yönetimin baskısı altında bunalmış olan siyasi yelpazenin farklı taraflarındaki insanlar, bu kavrama sarılarak onu demokrasinin kapısını açacak, kesintiye uğramasını engelleyecek, derinleşip kök salmasını sağlayacak sihirli bir anahtar olarak sunmaya başlamışlardır. Böylece kavram, 80'li yılların başından bu yana en çok kullanılan kavramlardan birisi haline gelmekle beraber, en az anlaşılan kavram olma özelliğini de kazanmıştır (Sarıbay, 2001: 131).

Gelinen nokta açısından bakıldığında, bu tartışmaların Batı'ya oranla bir hayli geç başladığı, geçen süre içerisinde, birçok yasal düzenlemenin yapılmış, iktisadi, sosyal, siyasal açılardan önemli kabul edilebilecek gelişmeler yaşanmış olmasına rağmen sivil alanın yeterince genişleyemediği görülmüştür. Bu alan içerisinde yer alan ve sayıları bir hayli fazla olan dernek, vakıf, sendika gibi örgütlerin işlevlerini tam olarak yerine getiremediği gözlenmektedir. Çünkü sivil toplum sadece onu meydana getiren kuruluşların sayısal toplamından ibaret değildir. Belirli davranış ve değer kodlarının şekil verdiği, normatif bir yönünün, geniş bir kültürel boyutunun da olduğu gözden uzak tutulmamalıdır (Sarıbay, 1998: 100).

En devletçisinden en liberaline kadar, bu alanı genişletmek vaadiyle iktidara gelen tüm partilerin daha sonra bu alanı kontrol etme, sivil toplum örgütlerine “yandaş” yönetici atama gayreti içerisinde girdiklerini gösteren örnekler çokçadır. Sivil topluma ilişkin tüm bu olumsuzluklara geniş bir perspektiften bakıldığında, Türkiye'de sivil

toplumun hem boyut, hem de işlev olarak dar bir alana sıkışıp kalmış olmasının çok gerilere giden tarihsel nedenleri olduğu görülecektir. Bu tarihsel süreci analiz edebilmek için gereksinim duyulan önemli anahtar kavramlardan birisi de Hegel’in sivil toplumu ifade etmek için kullandığı “**Bürgerliche Gesellschaft**” (Burjuva Toplumu) kavramıdır.

XII. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Batı Avrupa’da şehir hayatı canlanmaya başlamış ve bu şehirlerde yaşayıp ticaretle uğraşan bağımsız bir sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıfın mensupları kentli anlamına gelen ve "bourg" (şehir) sözcüğünden türetilen burjuva sözcüğüyle tanımlanır olmuş ve feodalitenin çözülme sürecine girmesiyle birlikte bu sınıf şehirlerde güç sahibi olmaya başlamış ve şehirler, özgürlüğün kazanıldığı, yaşandığı mekanlara dönüşmüştür. Herhangi bir şehirde bir yıl oturmuş olmak feodal efendinin boyunduruğundan kurtulmak için yeterli sayılmış, Almanların “**Stadluft Macht Frei**” (şehir havası özgürleştirir) sözü bu süreçte doğmuştur.

Bir sosyal sınıf olarak güçlenen burjuvazi, aynı zamanda kendisini özgün nitelikte yasal bir sınıfa da dönüştürmeye çalışmış, başta kişisel özgürlük olmak üzere yasalarla güvence altına alınmış birçok hak talebinde bulunmuştur. Çünkü özgürlük olmaksızın dolaşmak, gidip gelmek, mal satmak gibi serfliğin sahip olmadığı yetkilere sahip olmadan ticaret yapmaları olanaksızdır (Pirene, 2005: 63).

Güçlenmekte olan burjuvazinin talepleri, Batı Avrupa’nın geleneksel örgütlenme biçimiyle pek bağdaşmadığından ilk anda tepkiyle karşılanmış olsa da, kısa süre sonra feodal asiller bu gelişmelerin kendilerine de büyük çıkarlar sağlayabileceğini görmeye başlamışlardır. Çünkü karayolları, nehirler, şehirler üzerinden sağlanan ticaretin hacmi artıkça, bunların vergi gelirleri de artmaya başlamıştır (Pirene, 2005: 67). Böylece bir uzlaşma sağlanmış ve şehirliler, şehir hayatını rahatlıkla sürdürebilecek haklar ve ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bu ayrıcalıklar sayesinde bir “hükmi şahsiyet” kazanan şehirler, kendi kendilerini idare eden birimlere dönüşmeye başlamışlardır. Bu şehirlerden bazıları ortak bir amaç etrafında birleşince de, feodal asillerin hiç beklemedikleri güçlü krallıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Güçlenen krallar, şehir ahalisinden ayrıcalıkları geri almaya başladıysa da, bu ayrıcalıkların izi Batı Avrupa’da tamamen silinememiştir. Devlet ne kadar güçlenirse güçlensin her zaman için üretici sınıfların desteğine gereksinim duymuş ve iktisadi verimliliğini yok edecek uygulamalardan kaçınmıştır (Mardin, 1995: 10-13).

Özetlemek gerekirse, Batı’da sivil toplumun tarihsel köklerinin, şehir yaşamının önem kazanmaya başladığı XII. yüzyılın sonlarına dayandığı ve o dönemde ticaretle uğraşanlarla iktidar arasındaki ilişkilerden kaynaklanan ekonomik sorunun, siyasal soruna tahvil edilmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı ve geliştiği anlaşılmaktadır (Tekin, 2000: 44).

Türkiye tarihine dönüp baktığımızda ise böyle bir ilişkinin izlerine devletin adının “Mülk” olduğu Osmanlı’da rastlamak mümkün değildir. Sultanın iradesini

sınırlandıracak hiçbir fikre ve girişime izin verilmemiş, bu yöndeki girişimler hemen engellenmiştir.

Selçuklu Türk Devleti'nin bakiyeleri üzerinde kurulan Osmanlı Devlet Teşkilatı, hemen hemen tüm kurumlarını Selçukludan almış ve geliştirmiştir. Selçuklular'da sadece Bizans'tan alınan topraklar, mülkiyeti devlete ait olmak üzere iktâ³ sahiplerine dağıtılıyordu. Osmanlı'da ise bu sistem daha da geliştirilip, Müslüman Anadolu beyliklerinden ve Hıristiyanlardan alınan tüm topraklar miri toprak rejimine tabi tutulmuştur (Sevinç, 2007: 68). Böyle bir uygulama ile Osmanlı, fethedilen yerlerde güç odaklarının oluşumuna engel olmuş ve feodalleşmeye gidecek yolun önünü kapamayı uzun süre başarabilmiştir.

Halil İnalçık'a göre (2006: 238) Osmanlı, Weber'in tanımladığı anlamda patrimonyal bir devlettir ve temel politika var olan kurumları ve değerleri muhafaza etmektir. Bunların muhafaza edilmesi, aynı zamanda sultanın otoritesinin ve gelir kaynaklarının muhafaza edilmesi, zarar görmelerine engel olunması anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde merkezi otorite çok güçlü olmasına rağmen, sosyal yapıyı şekillendirmek, ona yön vermek gibi bir işlev üstlenmemiştir. Temel sorun, iktidar ve onun gelir kaynakları ekseninde oluşmuş, geleneksel düzenin zaafa uğramadan nasıl devam edeceğiyle ilgili olmuştur.

Tüm Osmanlı toplumu, mutlak egemen patrimonyal hükümdara bağımlı, askeri sınıf ve üretimle uğraşan, vergi veren reaya olmak üzere iki büyük sınıftan oluşmuştur. Vergi gelirlerinin korunması ve azamiye çıkarılması için sosyal yapının bozulmamasına çaba harcanmış, diğer toplumsal meseleler üzerinde fazla durulmamıştır (İnalçık, 1998, 78).

Diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı Yönetimi'nde de din ve devlet kavramları bütünleşmiştir. Temel kurumların, kanunların temelini İslam Hukuku oluşturmuş, toplumsal düzen din üzerinden meşrulaştırılma yoluna gidilmiştir.

Din ve devlet arasındaki bu organik bağ sayesinde dinin önemli nitelikleri ve değer ölçütleri devlete taşınmış, onu biçimlendirmiştir. Ancak Osmanlı'da iktidarın söylem ve uygulamalarına baktığımızda, büyük oranda İslam'ın eşitliğe ve adalete ağırlık veren yönlerinin alındığını ve kullanıldığını görmekteyiz. Devletin ana ülküsü adalettir. Sınıflaşmaya, dolayısıyla adaletsizliğe yol açan mülkiyet konusu, İslam'dan alınan anlayışla çözülmüştür. "Mülk Allah'a aittir". Bu yaklaşım, Osmanlı'da mülkiyeti, bu dünyada mal mülk edinmeyi onaylayan bir zihniyetin olmadığını, bu tür çabaların hoş karşılanmadığını göstermektedir. İslam'a uygun adaleti sağlamaya çalışan devlet, bireylerin ekonomik veya siyasal güç elde etmesine izin vermemiş, böylece toplum düzenini ve yapısını bozabilecek oluşumları engellemiştir (Cem, 1986: 72). Bu engellemede, çağın en önemli üretim aracı olan toprağın Osmanlı'daki mülkiyetine ilişkin düzenleme başat bir rol oynamıştır. Toprağın belli sayıdaki kişilerin mülkiyetinde toplanmasının önüne geçilerek, merkezi yönetimi zaafa uğratabilecek, işbaşından uzaklaştırabilecek büyük güç odaklarının varoluş koşulları tamamen ortadan

kaldırılmıştır. Yine aynı endişeden dolayı Osmanlı Sultanları, çevrede oluşabilecek güç odaklarını engellemek ve taşraya karşı daha bağımsız davranabilmek için Müslüman halkla akrabalık bağı olmayan devşirmelere yönetimde yer verme yoluna gitmişlerdir (Yücekök, 1998: 14).

İslam Dini’nin devlete yansıyan bu eşitlik anlayışı, dönemin koşulları içerisinde değerlendirildiğinde, soylu zümrelerin, ayrıcalıklı insanların var olduğu, insanların toprakla beraber bir üretim aracı olarak alınıp satıldığı Batı Dünyası için çok yeni, çok ileri bir düşüncedir. Çünkü Osmanlı’nın kurduğu düzende halkın kaderi talih rüzgârlarının esişine, açgözlülerin kazanma hırsına bırakılmamıştır (Cem, 1986: 72). Ancak bu toplumsal yapı içerisinde, şehir hayatını canlandıracak, Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirebilecek, bilim, sanat, teknoloji gibi alanlarda yenilik yaratabilecek bir burjuva sınıfı oluşmamış, buna bağlı olarak Osmanlı, değişen rekabet koşullarını doğru değerlendirememiş ve güç kaybetmeye başlamıştır. Bu güç kaybı karşısında alınan bazı yanlış önlemler temel yapı taşlarını yerinden oynatmış, kurumların bozulmasına, yozlaşmasına ve bir talan döneminin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Toprak ve mülkiyet düzeninin değişmesi, tarımsal üretimin düşmesiyle birlikte halka ağır vergi yükümlülükleri getirilmiştir. Bu yükümlülüklerden bunalan halk zaman zaman isyan etmiş, isyan edecek kadar gücü kalmadığı durumlarda ise köylerini, kasabalarını terk ederek, vergi tahsildarlarının ulaşamayacağı ücra köşelere yerleşme yoluna gitmiştir.

Toprak mülkiyeti düzeninin değişmeye başladığı 1550’li yıllardan itibaren, ekonomik darlık Anadolu’yu sarmış, büyük işsizler ordusu ortaya çıkmış, yıllarca sürecek ve ülkeyi talan yerine çevirip halkı canından bezdirecek Celali İsyancılar patlak vermiştir. Böylece, İmparatorluk geri kalmışlığın yerleşip, kök salacağı bir kısır döngünün içine girmeye başlamıştır (Cem, 1986: 193).

Tüm bu iniş ve çıkışların yaşandığı, bir burjuva sınıfının oluşmadığı toplumsal yapı içerisinde, bireyle devlet arasında aracılığı sağlayan sivil toplum örgütlenişine özgü birtakım kurumlar doğal olarak oluşmamıştır. Bu rolü bir ölçüde tarikatlar ve loncaların üstlenmeye çalıştıkları görülmektedir (Sarıbay, 2001: 62-63). Başka bir tartışmanın konusu olmakla birlikte, kısaca belirtmek gerekir ki; bu oluşumlar, her ne kadar böyle bir rol üstlenmeye çalışmış olsalar da, kendilerini sivil bir toplumun parçası yapacak amaç ve vasıflardan çok uzaktırlar. Sivil toplumun normatif yapısını farklılaşma, çeşitlilik, çoğulculuk, iktidarın paylaşımı gibi anlayışlar oluştururken; genel olarak tarikatlarda, koşulsuz itaat, tevhid, birlik, katı bir hiyerarşi esas alınmaktadır. Diğer yandan loncaları da sivil toplumun bir parçası sayabilmek mümkün değildir. Çünkü bu teşkilatlar, merkezi otoritenin kontrol altında tuttuğu, denetlediği oluşumlar olmaktan kendilerini hiçbir zaman kurtaramamışlardır (Cihan ve Doğan, 2007: 42).

Tarikat ve loncaların dışında Osmanlı’da toplumsal dayanışmayı ve yardımlaşmayı sağlamak için kurulmuş vakıflar mevcuttur ancak; daha çok din

adamlarının, savaş gazilerinin kurdukları bu vakıfların toplumsal talepleri iktidara iletmek, ona baskı yapmak, sınırlandırmak, yönetsel politikaların oluşturulmasına katkı sağlamak gibi işlevleri olmamıştır.

Cumhuriyet Dönemi'ne gelindiğinde ise, sivil toplum açısından dönemin diliyle, **manzara-ı umumiye** çok farklı değildir. Devletin toplumsal yaşamın her alanını kontrol etme, denetleme arzusunun Cumhuriyetin İlanı'ndan sonra da ziyadesiyle devam ettiği, bürokratik yönetim geleneğinin aynen sürdürülmek istendiği anlaşılmaktadır (Heper, 1994). Devletin her alanı denetleme arzusu o denli güçlüdür ki, sivil toplum dahil ülke için gerekli olan her şeyi kendi eliyle yaratmak istemektedir. Bürokrasinin konuya ilişkin zihniyet dünyasını yansıtan en iyi örnek, 1929–1946 yılları arasında Ankara'da valilik yapmış olan Nevzat Tandoğan'ın sol görüşlü öğrencilere yönelik söylediği, “bakar, araştırır bu ülkeye komünizm gerekiyorsa eğer biz getiririz, size ne oluyor” sözüdür.

Batı burjuvazisinin kendine hareket alanı olarak yarattığı sivil toplum içerisinde, aynı zamanda aydın bir kitle ortaya çıkmış ve bu kitle sayesinde sivil toplum etkinlik alanını gittikçe genişletmiştir. Modernleşmeye çalışan Genç Cumhuriyet ise kendi devşirdiği aydınlar aracılığı ile bir sivil toplum inşa etmeye, kendi eliyle bir burjuva sınıfı yaratmaya çalışmıştır. Süreç tersten işletilmeye çalışılınca doğal olarak ortaya çıkan sonuçlar da farklı olmuştur. Batı'da, toplumun taleplerini devlete iletmeye, onun baskıcı uygulamalarını engellemeye çalışan bir sivil toplum oluşmuşken, Türkiye'de oluşturulmaya çalışılan sivil toplum aracılığıyla ise devletin talepleri topluma ulaştırılmaya çalışılmıştır (Tekin, 2000: 44).

Sivil toplumun unsurları olarak kabul edilen birçok dernek, vakıf gibi örgütler aracılığıyla devletin neden olduğu olumsuzlukların engellenmesi gerekirken, bu olumsuzlukların meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Böyle bir çaba doğal olarak bu örgütlerin kendi meşruiyetlerinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Diğer yandan, birer katılım aracı olması beklenen bu örgütlerin, kendi içlerinde katılıma olanak vermemeleri, yöneticilerinin bir daha gitmemek üzere iş başına gelmeleri, **Oligarşinin Tunç Kanunu**⁴ nun bu örgütsel yapılar içerisinde de işlemekte olduğunu göstermektedir.

SONUÇLAR

Sivil toplum düşüncesinin felsefi temellerine ilişkin yaklaşım ve anlayış farklılıkları, onu dünya genelinde siyaset sosyolojisinin çok tartışılan, anlam çerçevesi çok net çizilemeyen müphem bir kavramı haline getirmiştir. Devlete her zaman bir kutsiyetin atfedildiği, yöneten-yönetilen ilişkisinin farklı bir şekilde olduğu ve bilinen modellerle kolaylıkla açıklanamadığı Türkiye ölçeğinde ise durum daha da karmaşıktır.

Dernek, vakıf, sendika gibi sivil alanı oluşturması gereken unsurlar açısından Türkiye, 80'li yıllardan sonra sayısal olarak tam bir enflasyon yaşamakta ve bu

örgütlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Ancak, bu örgütlerin büyük bir çoğunluğunun toplumsal yararı gözetme, demokratik kazanımları çoğaltma, siyasal katılım kanalları oluşturma, toplumsal talepleri belirleme, bu talepler doğrultusunda hükümetlere baskı yapma gibi bir sivil toplum örgütünün sahip olması gereken işlevlerden çok uzak olduğu, bu tür çalışmalarla uzaktan yakından ilgilerinin olmadığı kolaylıkla gözlenebilmektedir. Bunun yanı sıra, yasal düzenlemelerin yetersizliği, bürokratik engellerin fazlalığı, kaynak yetersizliği, toplumsal desteğin azlığı gibi birçok zorluğa rağmen, sayıları az da olsa, çok başarılı çalışmalar yapan sivil toplum örgütlerinin var olduğunu da söylemek gerekir. Üstlendikleri görevleri tam olarak yerine getirebilen bu tür sivil toplum örgütlerinin sayıca artması ve bu örgütlerin oluşturdukları sivil alanın genişlemesi; siyasi toplumun kapsadığı alanın daralmasına ve zihniyet dünyasında köklü bir değişikliğin yaşanmasına bağlıdır.

SONNOTLAR

- ¹ *Heper (1994), merkezi otoritenin mutlak olduğu patrimonyal yönetim anlayışının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir miras olarak aktarıldığını ve bu mirasın günümüzdeki yönetsel yapıları etkilemeye devam ettiğini ifade etmektedir.*
- ² *Leviathan* Tevrat ve İncil'de kötülüğü temsil eden bir su canavarının adı olarak geçmektedir. Bu kavram Thomas Hobbes'un 1651 yılında kaleme aldığı ünlü "**Leviathan**" adlı eserinde mutlak güç ve yetkilere sahip egemen bir devleti tanımlamak üzere kullanılmıştır.
- ³ *Devlete ait bir arazinin menfaat ve tasarrufunun, yönetici tarafından, hazinede istihkakı bulunan kimseye verilmesi. İktâ sahibi aynı zamanda sorumlu olduğu bölgenin güvenliğinden, bu bölgedeki tarımsal üretimin devamlılığından, vergilerin toplanmasından sorumludur.*
- ⁴ *Robert Michels'in 1911'de yayımlanan "Siyasi Partiler" kitabında ortaya attığı **Iron Law of Oligarchy** adlı ünlü tezi. Michels, Avrupa'da ve özellikle de Almanya'da siyasal partiler ve işçi sendikaları üzerine yaptığı inceleme ve analizlere dayanarak en demokratik örgütlerde bile iktidarı elinde tutan kişilerin genel özelliklerinin oligarşik nitelikler taşıdığını öne sürmüştür.*

KAYNAKÇA

- ARİSTOTELES (2000), *Politika*, (Çev. Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- BEETHAM, David ve BOYLE, Kevin (1998), *Demokrasinin Temelleri*, (Çev. Vahit Bıçak), Liberte Yayınları, Ankara.
- BOBBIO, Norberto ve TEXIER, Jacques (1982), *Gramsci ve Sivil Toplum*, (Çev. A. İpek ve K. Somer), Sevinç Matbaası, Ankara.
- CEM, İsmail (1986), *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- CEVİZCİ, Ahmet (1999), *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- CİHAN, Ahmet ve DOĞAN, İlyas (2007), *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum*, 3F Yayınevi, İstanbul.
- ÇAHA, Ömer (2000), *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Gendaş A.Ş., İstanbul.
- ERDOĞAN, Mustafa (1998), *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitapevi, Ankara.
- HABERMAS, Jürgen (1984) "Siyasal Katılım Kendi Başına Bir Değer mi?", (Çev. Tanıl Bora), *Toplum Bilim Sayı: 27*.
- HALL, Stuart - LUMLEY, Bob v - McLENNAN, Gregory (1985), *Siyaset ve İdeoloji "Gramsci"*, (Çev. Sadun Emrealp), Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (2005), *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Akademie Verlag GmbH, Berlin.
- HEPER, Metin (1994), "Bureaucracy in the Ottoman-Turkish Polity". *Handbook of Bureaucracy*, (Ed.), Ali Farazmand and Marcel Dekker, Inc, USA.
- HOBBS, Thomas (1992), *Leviathan*, (Çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1998), "Tarihsel Bağlamda Sivil Toplum ve Tarikatlar", *Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, (Ed.), SARIBAY, Ali Yaşar, Keyman FUAT, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (2006), "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- KEANE, John (1994), *Demokrasi ve Sivil Toplum*, (Çev. Necmi ERDOĞAN), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- MARDİN, Şerif (1995), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.

- MARX, Karl (1976), *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara.
- PIRENNE, Henri (2005), *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayıncılık, İstanbul.
- SABINE, George (2000), *Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi*, (Çev. Özer Ozankaya), Cem Yayınevi, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (2001), *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- SARIBAY, Ali Yaşar (1998), *Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum, Küreselleşme Sivil Toplum ve İslam*, Der. SARIBAY, Ali Yaşar, Keyman FUAT Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- SEVİNÇ, Necdet (2007), *Osmanlı’nın Yükselişi ve Çöküşü*, Bilge Karınca Yayınevi, İstanbul.
- ŞAYLAN, Gencay (1995), *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Serdar (2000), “Sivil Toplumun Devletiyle Bölünmez Bütünlüğü”, *Birikim*, Şubat - 130.
- YAŞIN, Yeal Navaro (1998), “Bir İktidar Söylemi Olarak Sivil Toplum”, *Birikim* Ocak-Şubat Sayı 105-106.
- YILMAZ, Aytekin (2001), *Çağdaş Siyasal Akımlar: Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi Yayınları, Ankara.
- YÜCEKÖK, Ahmet N. (1998) “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumundan Günümüz Türkiye’sine Sivil Toplum Kuruluşları ve Siyaset Sosyolojisi İlişkileri”, *Tazimattan Günümüze İstanbul’da STK’lar*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

